

Inhoud

Woord vooraf: filosofisch spreken over geest/geesten	7
H O O F D S T U K 1	
Uitbanning en terugkeer van de geesten	17
H O O F D S T U K 2	
Moderne epistemologie: ‘Geesten zijn hersenspinsels’	42
H O O F D S T U K 3	
De schaduw in onszelf – Carl Gustav Jung	68
H O O F D S T U K 4	
Derrida’s ‘spokologie’	92
H O O F D S T U K 5	
William James: ‘een soort polytheïsme’	115
H O O F D S T U K 6	
De geesten komen terug van over zee	140
H O O F D S T U K 7	
Zijn we ooit modern geweest?	168

Noten	194
Literatuur	200
Verantwoording	205
Dankwoord	207

Woord vooraf: filosofisch spreken over geest/geesten

Wanneer men in een bibliotheek zoekt naar titels die het woord *geest*, enkelvoud, bevatten, dan vindt men dat ze voornamelijk verwijzen naar werken over de Europese geschiedenis en maatschappij in de geest van Montesquieu, Hegel of Max Weber. Daartegenover duidt ‘geesten’ in het meervoud eerder studies aan over de ‘rest’ dan over het Westen. (Pels 2003, p. 243)

Het maakt een groot verschil of je over ‘geest’ spreekt of over ‘geesten’, enkelvoud of meervoud. Het enkelvoudige begrip is in onze moderne wereld weinig problematisch. We kunnen het bijvoorbeeld hebben over de geest van de tijd zonder dat we in verwarring raken over wat we bedoelen. Geest betekent dan: de kern van iets, het wezenlijke. We bedoelen iets algemeen, wat we vervolgens in allerlei bijzondere gevallen kunnen waarnemen, in het economische handelen, in de politiek of in de omgang met religie. Ook kunnen we het hebben over de geest van de mens. Ook dan bedoelen we iets algemeen, dat we in allerlei bijzondere gevallen kunnen waarnemen: het algemene vermogen om te denken en intentioneel te handelen dat in individuele mensen belichaamd is.

Zolang we het begrip in algemene zin gebruiken, is er niets aan de hand. Zodra we echter in meervoud spreken, over ‘geesten’, be-
geven we ons in een ander domein van spreken. Met het meer-

voud duiden we individuele intentionele wezens aan, die niet op de gangbare manier in onze werkelijkheid verschijnen. Normaliter verschijnen intentionele wezens in een tastbare lichamelijke vorm, als mensen met een uniek individueel lichaam, dat verwond kan worden en kan sterven. Ook aan dieren kennen we intentionaliteit toe, en ook dan hebben we het over individueel belichaamde, materiële en sterfelijke wezens. De materialiteit van mensen en dieren brengt met zich mee dat zij slechts als individuele wezens kunnen bestaan zolang hun ‘machientje’, hun systeem van bloedsomloop, hormonen, hartfunctie, enzovoort werkt. Wanneer dit systeem niet meer functioneert, dan vervalt het unieke lichaam tot materie, die hergebruikt wordt in de algemene fysische kringloop.

Een geest duidt een individueel wezen aan dat niet afhankelijk is van een lichaam. Ook de individuele geest van een mens kan zo worden gezien, wanneer men bijvoorbeeld gelooft dat uittreding mogelijk is, beïnvloeding op afstand, of een individueel voortleven na de dood. Wanneer mensen gewag doen van waarnemingen van individuele geesten, gaat het altijd om vluchtige verschijningen die niet gebonden zijn aan een specifiek lichaam – ook al doen zij zich op schijnbaar materiële wijze voor, auditief of visueel, dat wil zeggen in de vorm van stemmen die men hoort of beelden die men ziet. Kenmerkend voor geesten is juist dat zij zich in verschillende vormen kunnen voordoen – ook in de vorm van bekende personen, in de vorm van dieren of in andere natuurlijke vormen, zoals in pratende wind, fluisterend water, licht dat een teken geeft, of zelfs in objecten die zich op abnormale manieren verplaatsen.

Het is een hachelijk onderwerp dat ik op tafel heb gelegd. Want geesten zijn niet of nauwelijks empirisch te onderzoeken. Voor zover men op het gebied van het spirituele of occulte serieus empirisch onderzoek doet, zoals in de wetenschap van de parapsychologie, worstelt men met de invloed van de intentionaliteit van de proefpersonen op de uitslagen van testen. Wanneer men herhaalbare onderzoeken probeert te doen om te bezien of mensen bijvoorbeeld

gedachten kunnen opvangen die niet in hun eigen brein ontspringen, dan blijkt de ene proefpersoon dit veel beter te kunnen dan de andere. Einde herhaalbaarheid en objectiviteit. De parapsychologie is een poging om in de kaders van de moderne wetenschap en epistemologie geestenverschijnselen te onderzoeken. In haar poging heeft ze al vergaande concessies gedaan. Elk ‘metafysisch’ spreken is bijvoorbeeld uitgebannen. Metafysisch spreken gebruikt begrippen die men intuïtief of rationeel zinvol vindt, maar die niet empirisch getoetst kunnen worden. Het meervoudige ‘geesten’ is zo’n begrip. Parapsychologen spreken dan ook niet meer over geesten, maar enkel over wat waarneembaar is, bijvoorbeeld over telekinetische verschijnselen. Ze beperken zich tot de meetbare kant van wat mensen op dit gebied waarnemen.

In het alledaagse leven is er veel wat we niet voortdurend toetsen aan de grenzen van wat wetenschappelijk kenbaar is. Vooral psychische fenomenen, gevoelens, angsten, liefde, relaties, zijn moeilijk te objectiveren. In de moderne wereld is het dan ook in het domein van het psychische dat de geesten nog een plek hebben. Dat wil niet zeggen dat zij serieus worden genomen door de (mainstream) psychologie, want ook die heeft zich aangepast aan de grenzen van wat meetbaar en objectief toetsbaar is. Maar ze spelen wel een rol in de alledaagse beleving van veel mensen. Buiten de serieuze omgeving van de wetenschap vertellen mensen in de moderne wereld, vaak aarzelend, aan elkaar dat zij ervaringen hebben die erop wijzen dat intentionele individuele wezens zonder ‘machientje’, dus niet gebonden aan een specifiek lichaam, inbreken in de normale werkelijkheid. Vaak gaat het over geesten van overledenen, en het lijkt alsof de band met iemand die sterft of gestorven is belangrijk is voor de ontvankelijkheid voor geestenfenomenen. Het zijn verhalen over de klok die plotseling stilstaat op het moment dat een dierbare elders op de wereld overlijdt, over objecten die schijnbaar door een overledene betekenisvol worden verplaatst, maar ook over de beschermende invloed van overledenen in dagelijkse voorvallen, bijvoorbeeld in het verkeer.

In niet-uitsluitend-moderne werelden is het heel anders.¹ Op plaatsen waar niet het objectiverende spreken van de wetenschap de enige norm is voor wat we kunnen weten, maar waar mythologische vertellingen mensen nog grotendeels de weg wijzen in het bestaan, spelen geesten een onproblematische en grote rol. Niet alleen in de psychische ervaring, maar ook in de natuur, in de politiek en in de economie. Zo hebben Afrika-deskundigen Stephen Ellis en Gerrie ter Haar in hun studie *Worlds of Power* uit 2004 onderzocht hoe politiek en geestengeloof in Afrika door elkaar gevlochten zijn. In een latere studie merken zij op dat voor Sub-Saharisch Afrika het volgende specifiek is:

haar gebruik van wat een ‘geestenidoom’ genoemd zou kunnen worden. Dit verwijst naar het wijdverbreide geloof dat de immateriële krachten die men in de materiële wereld kan zien werken, bestaan uit, of bestuurd worden door, individuele geesten. Deze geesten worden vaak voorgesteld als wezens met een naam en een persoonlijkheid, die hun verblijfplaats in de onzichtbare wereld hebben. Deze geestenwereld wordt geacht kracht te bevatten, en voor hen die erin geloven, is deze kracht werkelijk. (Ellis en Ter Haar 2007, p. 387)

Zij vestigen de aandacht op het overlappende in het spreken over ‘geest’ in de moderne wereld en over ‘geesten’ in niet-uitsluitend-moderne werelden:

Geloof in het bestaan van immateriële krachten is eigenlijk over de hele wereld aanwezig, ook al worden deze krachten vaak voorgesteld in seculiere termen, bijvoorbeeld als sociale en economische krachten. (Ellis en Ter Haar 2007, pp. 387-388)

Toch is het een groot verschil of men het ‘immateriële’ in een algemene zin beschouwt of dat men het ziet werken in individuele gestalten. Dit verschil bakent nu juist de zogenoemde moderniteit af. Behalve

door politieke en economische ontwikkelingen wordt het begin van de moderniteit immers gekenmerkt door het doorbreken van het geloof, in de zeventiende eeuw, in de mogelijkheid om verschijnselen met behulp van een mathematisch-empirisch model te onderzoeken. Zulk onderzoek levert kennis op waarmee men effectief, technisch, in de waarneembare werkelijkheid kan ingrijpen, zonder dat men rekening hoeft te houden met zielen, krachten, spirituele entiteiten die ook hun werking in de werkelijkheid zouden hebben.

In dit boek wil ik laten zien dat men moderniteit zo kan begrijpen: als de ontdekking dat men de moeilijk grijpbare fenomenen die mensen aanduiden als verschijningen van geesten, buitenspel kan zetten. Dit blijkt samen te hangen met het doorbreken van het wetenschappelijke denkmodel. Vaak waren het dezelfde denkers die het model van objectiverende wetenschappelijke kennis hebben verdedigd en die het serieus nemen van geestverschijningen hebben bestreden. Hun onderneming was effectief: doordat zij verklaarden dat geesten, die niet te tellen of te meten zijn, niet serieus moeten worden genomen, zijn deze verdwenen uit wat geldt als ervaarbare werkelijkheid. Verhalen over waarnemingen van geesten worden volgens de heersende wetenschappelijk geïnformeerde mening gezien als bijgelovig, naïef, of zelfs als uitingen van een gestoorde psyche. Zo zal ik de moderne wereld in haar aard onderzoeken: vanuit haar schaduwbeeld. Zij heeft de geesten weg verklaard, maar toch zijn zij in de beleving van velen nog aanwezig. Ze zijn aanwezig als een schaduw – als een onuitroeibaar fenomeen dat op mensen blijft inwerken en hen blijft beïnvloeden. Door de geesten buiten de werkelijkheid te plaatsen heeft de moderne wereld schijnbaar een belangrijke winst geboekt: men heeft psychische rust verworven. Mensen die hen niet erkennen, kunnen zonder angst voor onverklaarbare stemmen of verschijningen handelen, politiek, economisch, in landbouw en natuurbeheer. Hun enige richtlijnen zijn nog hun redelijke verstand en de vrije wil die zich door de redelijkheid laat leiden. Maar voor deze rust betalen we een prijs, op verschillende gebieden.

Ten eerste is het moeilijker geworden mensen zelf als intentionele individuen te begripen. De materialistische blik dringt steeds verder door in het denken over de mens. Het brein, die natte materie in onze schedel, zou alle impulsen tot ons handelen sturen. De persoonlijke individualiteit heeft dan geen betekenis buiten het goed functionerende lichaam. Iemand met een gewond brein, of iemand die nog geen ontwikkeld brein heeft (een foetus of een klein kind bijvoorbeeld), of een mens met een dementerend brein kan niet meer als intentioneel individu gelden. Om deze reden moet bijvoorbeeld een euthanasieverklaring getekend worden wanneer men nog 'wilsbekwaam' is. Een overledene is er volgens de heersende opvatting eenvoudig niet meer; alles wat men nog van die vroegere persoon zou ervaren, kan men verklaren als een projectie van in het brein ingeslepen ervaringen en associaties. Toch gaat een dergelijke kijk in tegen de intuïtie van velen. Hoe onwrikbaarder het officiële standpunt van de wetenschap is ten opzichte van deze intuïtie, des te meer ruimte er ontstaat voor vage alternatieve en religieuze bewegingen die de intuïtie wel erkennen. De menselijke geest of ziel, waar de wetenschap het niet meer over wil hebben, wordt door spirituele leiders en mediums toegeëigend als hun eigen onderwerp.

Ten tweede sluit de moderne wereld zich af voor mensen uit werelden waarin het mythologische denken nog een grote rol speelt. Immigranten, zakenmensen, onderzoekers en religieuze leiders uit niet-uitsluitend-moderne werelden mogen slechts 'meepraten', publiceren in wetenschappelijke tijdschriften bijvoorbeeld, leningen afsluiten bij internationale banken of genieten van de voorzieningen van moderne landen, in zoverre zij zich aanpassen aan de moderniteit. Wanneer zij zich blijven beroepen op verschijningen van geesten, op beïnvloeding van anderen door een magisch beroep op geesten, enzovoort, spelen hun denken en handelen zich af buiten de regels voor waarneming van de moderne wereld. Dat de moderne wereld daarmee een groot deel van de mensheid buitensluit, is een belemmering voor de open communicatie tussen mensen. Dat

men geen open oog heeft voor wat veel van onze medespelers in het globale spel doen en geloven, brengt bovendien onbekende risico's met zich mee.

Ten derde creëert de moderne wereld een klasse van psychiatrisch zieken, wier waarnemingen en handelingen buiten de realiteit worden geplaatst. Dit dient een pragmatisch nut en is een wezenlijk onderdeel van de bescherming van de moderne normaliteit. Zoals een natie haar integriteit beschermt door ongewenste vreemdelingen buiten te houden of op te sluiten, zo beschermt de normaliteit van de moderne wereld zichzelf door degenen die zich psychisch buiten haar regels bewegen, op te sluiten of door middel van medicatie te dwingen zich aan te passen.² Ook hier zijn dezelfde vragen te stellen als in de vorige alinea: vragen van humanitaire aard en van pragmatische aard. Het buitensluiten van mensen die anders waarnemen en handelen, is misschien handig, maar ook dit brengt onbekende risico's met zich mee.

Tot slot betalen we mogelijk een nog grotere prijs doordat we ons doelbewust blind hebben gemaakt voor krachten en bewegingen in de werkelijkheid waardoor we ons beter *wel* zouden kunnen laten sturen. Zo heeft communicatie met geesten mensen eeuwenlang behoed voor bijvoorbeeld het beschadigen of kappen van wouden die noodzakelijk zijn voor hun overleven. Maar misschien is 'communicatie met geesten' een te platte uitdrukking voor de aan moderne mensen meestal onbekende ervaring van het communiceren met niet-menselijke levende wezens. Psycholoog Robert Wolff heeft in zijn persoonlijke verhalen over ontmoetingen met 'primitieve' volken beschreven hoe jagers en verzamelaars in de jungle van Maleisië zich verweren tegen plannen van de overheid om het oerwoud te kappen en er rubberplantages te vestigen. De inlanders kunnen zich niet voorstellen dat de bomen zomaar gekapt worden, omdat ieder mens een band heeft met bepaalde bomen. Die horen bij hem, of hij hoort bij die bomen. Niet als een ding dat in eigendom wordt gehouden, maar als een levend wezen met een eigen identiteit – met een ziel of geest.³

Evenzo heeft schroom voor de invloed van geesten in de alledaagse wereld mensen behoed voor te grote overmoed in het overschrijden van morele grenzen in de samenleving.⁴ In niet-moderne werelden hebben bezetenheidsceremonies (waarin geesten door het lichaam van een mens spreken) bijvoorbeeld de functie om onheil ongedaan te maken, ziekten met een psychische oorzaak op te lossen en mensen richtlijnen voor hun leven te geven.⁵ Tevens heeft de ontvankelijkheid voor boodschappen van geesten, inclusief die van de ‘Heilige Geest’, mensen tot een religieuze levenshouding geïnspireerd, waarin gebeurtenissen en daden in het hier en nu betekenis krijgen die verder reiken dan dit hier en nu. Dit heeft echter niet altijd alleen maar positieve consequenties; mensen ervaren ook negatieve invloeden van geesten. Wanneer de expertise en ervaring ontbreken om hiermee om te gaan, staan we op dit gebied machteloos.

In deze studie wordt een filosofisch onderzoek gepresenteerd naar de relatie van de moderne wereld tot geesten. De leidende vragen daarbij zijn: wat heeft het uitbannen van ervaringen met geesten uit het domein van het serieuze kennen ons opgeleverd? En wat heeft het ons gekost? Zijn de geesten werkelijk verdwenen, zijn ze ondergronds gegaan, op welke wijzen blijven ze terugkeren? Als psychische kracht, als bagage van immigranten uit streken waar ze nog erkend worden, als het spreken van het geweten? Of zijn ze er altijd gewoon geweest en is de eeuwenlange opvoering van de dominantie van het koloniale, verlichte Westen alleen een theaterstuk van en voor de elite geweest?

Filosofen hebben zich door de eeuwen heen opgeworpen als grenswachters, die door hun epistemologische en ontologische werkzaamheid de grenzen verhelderden – en ook instelden – van wat als werkelijk en als kenbaar mag gelden.⁶ De moderniteit is geen monolithisch geheel. Moderniteit is een verzameling bewegingen die zich richten tegen de mythologische werkelijkheidservaring en een objectiverende, op effectiviteit gerichte wijze van ervaren bevorderen. De moderniteit is er niet ineens, en ze is ook niet altijd

hetzelfde, ook niet in haar houding ten opzichte van het concept ‘geesten’. Om een voorbeeld te geven: Descartes stelde dat men kennis die een element van verbeelding in zich heeft, niet serieus moest nemen, en dus ook beweringen over geesten of verschijningen niet. Toch houdt hij vast aan het begrip ‘geest’ als aanduiding van de ziel van de mens, die los van het lichaam kan bestaan. En ook spreekt hij nog, net als zijn tijdgenoten, over de animale geesten, als de krachten die een levend wezen levend maken.

Dit boek vertrekt vanuit de moderniteit, maar dan wel vanaf een plek waar de interne kritiek van de moderniteit, het postmoderne denken, al langere tijd aanwezig is. De plek waar Nietzsche, Derrida en anderen hun werking hebben gehad. Het effect hiervan toont zich in de volgende aspecten: ik ga er, ten eerste, van uit dat filosofie moet reflecteren op de verschillende situaties of contexten waarin zij ontspringt. Dat het filosoferen nooit los van historische, existentiële en culturele omstandigheden naar universele principes of waarheden kan springen. Ten tweede ga ik ervan uit dat alle menselijke kennis en inzicht gebonden zijn aan even zo menselijke ondernemingen om zich zowel aan de wereld aan te passen als ook om die wereld naar eigen voordeel te transformeren en te beheersen. Dit zijn tegengestelde bewegingen, en ze staan dan ook in een spanningsverhouding tot elkaar.⁷ Ten derde ga ik ervan uit dat alle filosoferen gevangen is in de werkingen van de taal die het moet gebruiken. Taal is een communicatiemiddel en staat daardoor in essentie open voor nieuwe betekenissen – wat definitieve en eenduidige begripsbepalingen onmogelijk maakt. Deze uitgangspunten corresponderen respectievelijk met uitgangspunten van de gesitueerde epistemologie, de interculturele en de hermeneutische filosofie, de fenomenologie, het pragmatisme en het deconstructivisme.

In deze studie zal ik geen uitvoerige onderbouwing geven van mijn methodologische uitgangspunten. Dat heb ik op systematische wijze gedaan in *Terugkeer van de natuur* (Roothaan 2005). Het pragmatistische gezichtspunt heb ik besproken in *Wat is waar?* (Roothaan 2006). In deze studie voeg ik nog het gezichtspunt van

de interculturele filosofie toe. Deze benadering, in Nederland bekend geworden door het werk van Heinz Kimmerle, veronderstelt niet alleen een structurele weerstand tegen het begrip in het contact tussen filosofieën met diverse culturele wortels, maar ook de mogelijkheid van een direct, naïef begrip dat de lijnen creëert waarlangs de interculturele dialoog pas gevoerd kan worden. Wat geldt voor een dialoog tussen cultureel verschillend gewortelde wijsheidsstelsels, geldt naar analogie evenzeer voor het gesprek tussen denkers uit verschillende historische situaties. Een Spinoza of een Kant zal ik nooit helemaal vanuit zijn eigen horizon kunnen doorgronden, maar er is ook een direct contact met zijn teksten mogelijk, waar de taal nog de bruggen intact houdt die tijdperken met elkaar verbinden. Taal is tenslotte een van mensen afhankelijk netwerk. Zoals bosmieren voortdurend de restanten van stenen, planten en bomen hergebruiken voor het construeren van hun mierenheuvels, hergebruiken mensen zonder ophouden de talige fragmenten van hun voorgangers voor de constructie van de betekenis zoekende en betekenis gevende talige netwerken waarin zij als mensen kunnen leven. In wisselwerking met hun levensomgeving, in een uitwisseling van cognitieve, emotionele zowel als materiële elementen.